

“ORFOQRAFIYA QAYDALARI” VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Aydın PAŞAYEV,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
Esmira CƏFƏROVA,
filoloq

Açar sözlər: orfoqrafiya, orfoepiya, norma, fonetika, leksik və qrammatik şəkilçilər, apelyativ, onimlər, Cavidşünas, Atabəylər və s.

Ключевые слова: орфография, орфоэпия, норма, фонетика, лексические и грамматические суффиксы, апеллятивы, онимы, Джавидовед, Атабеки.

Key words: orthography, orthoepy, norm, phonetics, lexical and grammatical suffixes, appellatives, onyms, history of Javids, Atabeks.

Bəlkə də, dünyanın heç bir ölkəsində respublikamızda olduğu qədər dövlət dilinin müxtəlif problemləri haqqında fərman və ya sərəncamlar verilmir. Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyev cənablarının bu yaxınlarda “Dövlət dilinin saflığının qorunması” haqqında verdiyi fərman bir daha sübut edir ki, bu sahədə hələ bir çox problemlər mövcuddur.

Dil canlı orqanizmdir, daim inkişaf edib dəyişir. Riyazi dilçilik sübut edir ki, hər min ildən bir dildə olan sözlərin 15 faizi arxaikləşir, ondan daha çox yeni-yeni sözlər yaranır. Bu proses dilin orfoepik və orfoqrafik qaydalarına da təsir göstərir. Həmişə yeni “Orfoqrafiya qaydaları” və orfoqrafiya lüğətlərinin yarıdılmasına artan tələbat da dildə baş verən bu tarixi təkamül ilə əlaqədardır.

Dil mənsub olduğu xalqın mövcud olduğunu təsdiq edən əsas göstəricilərdən biridir. Ulu babalarımız min illər boyu bu dili qoruyub-saxlamış və bizə miras qoyub getmişlər. Vəzifəsindən, peşə və ixtisasından asılı olmayaraq hər bir şəxs müqəddəs nemət kimi onu sevməli, danışar və yazarkən orfoepiya və orfoqrafiya normalarına ciddi əməl etməlidir. Dil müəllimləri və bu sahədə çalışan alimlər isə dilimizin

keşiyində duran əsl fədailər olmalıdırlar.

“Orfoqrafiya qaydaları” mənsub olduğu dilin konstitusiyasıdır. Buna görə də hamı onun bütün müddəalarına qayğı və tələbkarlıqla yanaşmalıdır. Lakin mövcud “Orfoqrafiya qaydaları”nda da bütün söz qruplarının yazılış və tələffüzü ilə əlaqədar bir çox problemlər öz əksini tapmır. Məsələn: 1. Müxtəlif cinsli qoşa sait və samitli, sonu eynicinsli qoşa samiti olan təkhecalı sözlərin yazılışı və tələffüzü; 2. Sonu **q**, **k** ilə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırılarda **q-ğ** və **k-y** əvəzlənməsinin baş verməsi; 3. Sonu **k**, **t** ilə bitən təkhecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırılarda dəyişikliyin olmaması, iki və çoxhecalı feillərdə isə **t-d** əvəzlənməsinin baş verməsi; 4. Bəzi sözlərdə **n**, **ç-ş**, **c-j** və **s**. əvəzlənməsinin baş verməsi və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, burada bir çox orfoqrafik normalar orfoepik normaların təsiri ilə yaranmışdır. Bunlardan başqa, bir çox ikihecalı milli və alınma isimlərə saitlə başlanan şəkilçilər artırılarda sözün son saitinin düşübdüşməməsi məsələləri, feillərdə **-ma2** inkar şəkilçisi indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri ilə işlənəndə **a** saitinin

düşməsi, **-acaq2** qəti-gələcək zaman şəkilçisinin **-aca2 (-yaca2)** kimi işlənməsi, **idi** və **imiş** hissəciklərinin şəkilçiləşməsi də orfoepik normalın təsiri ilə orfoqrafiyada sabitləşmişdir.

Məlumdur ki, mürəkkəb isim, sifət, zarf və feillərin, sıra sayların və köməkçi nitq hissələrinin yazılışı, onlarda durğu işarələrinin işlənməsi də "Orfoqrafiya qaydaları"nda öz əksini tapmalıdır. Çünki bu qaydalar və orfoqrafiya lüğətlərindən təkcə filoloq mütəxəssislər deyil, digər ixtisas sahibləri də geniş istifadə edirlər.

Burada toxunulan bəzi problemlər isə sırf elmi səciyyə daşıyır. Məsələn, "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə "Lüğətin quruluşu" adlı bölməsinin 15-ci maddəsində oxuyuruq: "Sifətin **-raq/-rak; imtl/-ümtl**; **-ov; -mtraq** və digər şəkilçilərin qoşulması ilə düzəlan azaltma (**ağımtil, gödərək, göyümtül, göyümsov, sarımtraq, uzunsov, yaxşıraq**) və m, p, r ünsürlərinin köməyi ilə düzəlan çəxaltma dərəcəsi (qıpqırmızı, tərtemiz, yamyaş!) lüğətdə verilir" (1 - 10).

Azərbaycan dilçiliyində sifətin dərəcə şəkilçilərinin leksik və ya grammatik şəkilçi olması haqqında müxtəlif fikirlər olsa da, dərəcə vasitələrində onlar grammatik şəkilçilər kimi təqdim edilir. Lakin dərəcə şəkilçili sifətlərin başlanğıc formada olan söz kimi lüğətdə salınması bir daha sübut edir ki, lüğətdə sifətin dərəcə şəkilçiləri leksik şəkilçi hesab edilmişdir.

Məlumdur ki, leksik şəkilçilər sözdə müəyyən mənə çalarlığı yaradır, grammatik şəkilçilər isə cümlədə sözləri bir-birinə bağlayır. Əlbəttə, **qırmızı, qıpqırmızı** və **qırmızımtil** sifətləri leksik mənəlarına görə bir-birindən fərqlənir. Demək, bu fərqləri yaradan da onun dərəcə şəkilçiləridir. Sifətin dərəcə şəkilçiləri leksik şəkilçi hesab edilən feilin grammatik mənə növ şəkilçiləri kimi müstəqil sözlər arasında əlaqə yaratmağa xidmət etmir. Sifətlər özlərindən sonra

gələn isimlər ilə ancaq yanaşma əlaqəsində olur. Buna görə onların da leksik şəkilçi adlandırılması daha real olardı.

"Lüğətin quruluşu"nda oxuyuruq: "16. Feili sifətlərdən yalnız substantivləşməsi (isimləşməsi) sözlər lüğətdə verilir (**çalan, oxuyan**)" (1 - 10). Əvvəlcə, grammatik şəkilçilər hesab edildiyi üçün feili sifət şəkilçili sözlər orfoqrafik lüğətdə düşməməli idi. İkinci, F.Ə.Sözsürüstəyri ki, bütün sözlər əldə ümumi, götürsə isə fərddir (2-47). Yəni burada nümunə göstərilən **çalan** və **oxuyan** sözlərinin isimləşməsi ancaq mətn daxilində müəyyənənləşə bilər. Buna görə də, onların isimləşməsi bilinmir. Fərz edək ki, bu feili sifətlər şəxs anlayışı bildirdiyi üçün lüğətdə salınmışdır. Lüğətdə əksini tapan, lakin şəxs anlayışı bildirməyən **acıdırıq, qartlaşmış, qar-sılmış, qarışdırılmış, balansıdırılmış** və s. onlarca sözün substantivləşməsindən söhbət belə gedə bilməz.

Mövcd "Orfoqrafiya qaydaları"nda əksini tapan bəzi normalar isə dərəcə vasitələri və ya lüğətlərin hazırlanması zamanı nəzərə alınır. Məsələn, "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə **-istan4** dörd cür yazılan şəkilçi kimi göstərilir (1-14). Ş.Sadıqov, E.Nəcəfov və A.Əsədovun "Azərbaycan dili" dərəcə vasitəində (2009) bu şəkilçi 4 (3 - 47), TQDK-da qrup müəllif tərəfindən hazırlanmış "Azərbaycan dili"ndə vasitəində isə 1 cür yazılan şəkilçi kimi verilir (5-103).

Faktlər göstərir ki, **-stan** 1 cür yazılan şəkilçidir. Səitlə qurtaran sözlərə artırılaraq olduq kimi, samitlə qurtaran sözlərə işləndə isə onun əvvəlinə qapalı səitlərdən biri artırılır. Onda belə düzənləmək olarmı ki, bu şəkilçi 5 cür yazılan şəkilçidir?

"Orfoqrafiya qaydaları"nda əks olunmasa da, bu vaxta qədər Azərbaycan dilinə aid hazırlanmış bütün dərəcə vasitələrində **-zadə, -xana, -pərəst, -pərvər, -**

şünas, -vari, -saz, -dar, -keş, -anə (-yanə) və s. leksik şəkilçilər olduğu göstərilmişdir. Lakin bir qrup müəllif tərəfindən hazırlanmış "Bitişik, yoxsa ayrı?" (8) adlı sorğu lüğətində isə bunlar mürəkkəb sözlərin bir komponenti kimi təqdim edilmişdir: **gülpərəst, günəvər, xəyalpərvər, dostyana, zəhmətkeş, dəftərxana, diyarşünas, gültüstan, havadar, piydan, nanəcib** və s.

Bu vahidlər mənsub olduğu dildə leksik mənaya malik söz olsa da, dilimizdə müstəqil söz kimi işlənmədiyi üçün şəkilçi hesab edilməlidir. Bu cür fərqlər məktəblilər üçün hazırlanmış digər orfoqrafiya, orfoepiya və vurğu lüğətlərində də mövcuddur.

Sırr deyil ki, V-XI sinif şagirdləri üçün hazırlanmış "Azərbaycan dili" dərsliklərində verilən nəzəri məlumatlar ali məktəblərə qəbul testlərində tələb olunan nəzəri biliklərlə müqayisədə yox dərəcəsidir. (Bu zaman mərhəm akademik Tofiq Hacıyevin vafatından az əvvəl qəzet müxbirinə verdiyi müsahibəsində dedi və qəzətdə bu müsahibənin başlığına çevrilmiş "Dil dərsliklərində Azərbaycan dilindən başqa, hər şey var" sözləri yada düşür. Lakin bu, başqa bir mövzudur). Ali məktəbə qəbul olmaq istəyən, lakin hazırlığa getməyə imkan olmayanlar tələb olunan nəzəri bilikləri əldə etmək üçün müxtəlif dərəcə vasitələrindən, lüğətlərdən istifadə edərkən çəşnəliyə yol verə bilərlər.

Bəllidir ki, 2013-cü ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə Azərbaycan Respublikasının coğrafi və şəxs adları, dünya üzrə bəzi coğrafi və şəxs adları, idarə və təşkilat adları, dünya ölkələrini pui vahidləri və s. əhatə olunmaqla 110 mindən çox söz vardır. Sözsüz ki, dilimizdə hələ də lüğətdə düşməyən bəzi ümumi sözlər mövcuddur: **insial, adət-ənənə, düppədəz, bəyoglan, xalçaçuma, videooyun** və s. (Sonda bəzi nümunələr verəcəmiz).

"Orfoqrafiya qaydaları"nın 38 bəndindən 10-u dilimizdə ümumi sözlərin sayı qədər olan xüsusi və mürəkkəb adlara həsr edilmişdir. Lakin bunlar bu və ya digər şəkildə bütün xüsusi adların yazılış qaydalarını da əks etdirmir.

"Orfoqrafiya qaydaları"nın 27-ci maddəsində göstərilir ki, cəm şəkilçili olmasından asılı olmayaraq, bütün xüsusi isimlər böyük hərflə yazılır: **Hacı Qaraçar, Nizamilər** (səh.17) və s. Amma çox təəssüf ki, xüsusi adları öyrənən onomastikən bölmələrindən biri olan etnonimlər və onların bir növü hesab edilən sözlə adları da kiçik hərflə yazılmışdır: **abaz(-lar), abbasi(-lar), azgily(-lar), aqqoyunlu (-lar), arşaki (-lar), atabay (-lər), qaraqoyunlu (-lar), safavi(-lər), şirvanşah (-lar)** və s. Halbu ki dildə mövcud olan bütün cəm şəkilçili süllə, tayfa, qəbilə və bir qrup əqidə sahibi olanların adlarını ilk hərfi böyük yazılır: **Qəznəvilər, Baburlar, Afşarlar, Qacarlar, Xürrəmilər, Cəlalilər** və s.

Bu vaxta qədər dərəcə vasitələrində **-çıl4, -li4, -şünas, -anə (-yanə, -yanə)** isim, sifət və zarf düzəlan leksik şəkilçilər kimi təqdim edilmişdir. Bu şəkilçiləri ümumi sözlərə artırıldığı kimi xüsusi isimlərə, mürəkkəb adlara da artırılı bilər. Ümumi sözlərə artırılarda onlar kiçik hərflə yazılır. Xüsusi adlardan düzəlan adlar isə elmi əsərlərdə və mətbuatda müxtəlif şəkildə yazılır: **Hegelci, millətçi, "Millət"çi (qəzet), Gəncəli, bakılı, Azərbaycanlı, ədəbiyyatşünas, Nizamişünas, dostyana, şairanə, Sabiranə** (sətralər və ya danışmaq) və s.

Bu nümunələrdə ümumi sözlərdən düzənlənər, doğrudan da, elə ümumilik bildirir. Xüsusi adlardan düzənlənər ümumilik anlayışı bildirsə də, xüsusi adlardan düzənlədiyi əsaslıqla dərk edilir. "Şəhəri" sözü bütün dünya şəhərlərində yaşayandan bildirir. "Azərbaycanlı" dedikdə isə ancaq Azərbaycanda yaşayandan nəzərdə

tutulur. Dünyada bir Azərbaycan dövliyi və milləti vardır. Dildə mövcud olan bütün sözlər adları bəyənən onomastika və cür adları böyük hərfə yazılan etnonimlərin bir növü hesab edir. Ona görə də, bu adların da böyük hərfə yazılması məqsəduyğundur.

Dildə ümumi sözlərdən düzələn çoxlu xüsusi adlar vardır: **azad – Azad, intiqam – İntiqam, lələ – Lələ** və b. Elə ümumi sözlər də vardır ki, onlar xüsusi adlardan yaranmışdır: **vəğzəl – Fok Sal** (XVII əsr ingilis kapitalistinin adı və soyadından), **xuliğın – Xuliğın** (İsveç vətəndaşının adından), **rentgen – Rentgen** (Alman aliminin adından) və s. Təsəffü deyildir ki, lügətdə xüsusi adlardan yaranan **dizel, frenc, qalife, mauzer** kimi ümumi sözlər çoxdur.

Hazırda dilimizdə **Axundovşünas alim, Bakılı soydaşlarımız, Aslanovça tankçılar, Füzuliyana şəirlər, Sabirana danışmaq** və s. kimi sərbəst söz birləşmələri də vardır ki, birinci tərəfləri xüsusi adlardan düzəlsə də, hansı, necə, nə cür suallarına cavab verir və cümlədə təyin, zərflik ola bilər. Lakin bu adların ilk hərfinin böyük və kiçik yazılması haqqında heç bir yerdə məlumat verilməmişdir.

Orfoqrafiya lüğətində **füyuzat, füyuzatçı, füyuzatçılar, füzül, füzülüşünas, mollanəsrəddinçi, mollanəsrəddinşünas** kimi sözlər də vardır. Əvvəlcə, dilimizdə “füyuzat” və “füzül” söz və terminləri yoxdur. Çünki “füyuzat” ərəbcə “feyz” sözündən olub, “faydalar, xeyirlər, bərəkətlər, nemətlər” mənasında işlənir. “Füzül” da ərəbcə **həddini bilməyən, yersiz danışan, uzunçu, naqqal** deməkdir (6–206).

Nümunələrdən görünür ki, “füyuzat” və “füzül” ümumi sözlərdən leksik yolla əvvəl “Füyuzat” və “Füzül” xüsusi adları, sonra isə bu adlardan “Füyuzatçı” və “Füzülüşünas” sözləri yaranmışdır. Bu

adlar leksik şəkilçilərdən düzəlsə də, böyük hərfə yazılmalı, sənət şahesinin adını bildirir. Bəllidir ki, **-çid, -şünas** leksik şəkilçiləri ümumi və xüsusi sözlərdən peşə-sənət mənalı sözlər yaradır (“**Mollanəsrəddin**”çi, **gözetçi, hüquqşünas, Cavidşünas** və s.). Əslində onomastikada sübut olunmuşdur ki, morfoloji yolla yaranan xüsusi ad yoxdur. “Mollanəsrəddinçi”nin əsasında duran “Molla Nəsrəddin” özü də ümumi sözlərdən yaranmışdır (İlk dini məktəblərdə tələbələr müəllimlərə “maulana” – “mənim ağam” deyə müraciət edərmişlər. Sonralar bu söz “Mövlana”, XVIII əsrdə isə “molla” və nəhayət, “müəllim” şəklinə düşmüşdür. “Nəsrəddin” adı isə ərəbcə “dinin zəfəri” deməkdir. 6). Demək, bu antroponimlərdən leksik yolla “Molla Nəsrəddin” jurnal adı yaranmışdır. “Mollanəsrəddin”çi isə artıq insan anlayışı yox, jurnal adı ilə bağlıdır. Eyni sözləri lügətdə olan **axundovşünas, cavidşünas, qorqudşünas, nizamişünas, vaqifşünas** və s. adlar haqqında da söyləmək olar.

Onomastikaya görə, çoxmənalı sözlər olan omionimlərin əsasən üç məna yəkli vardır: 1. Ada qədərki apelyativ mənası (Yəni “Axundov” adının əsasında da “axund” ümumi sözü durur); 2. Onomastik mənası isə sözdü bildirməsidir; 3. Soyadı bildirməsindən sonrakı mənası “Axundovşünas” isə alimin öyrəndiyi sahənin adını bildirməsidir. Axundov bağı, Axundov kitabxanası birləşmələrində olan “Axundov” soyadının sonrakı mənalıları ilə əlaqədardır.

Bunlardan başqa, Bakı (hara?) – Bakıdakı (hansı?), Afıq (kim?) – Afıqdakı (hansı?), Elçin (kim?) – Elçin kimi (necə?) sənətkar, Koroglu (kim?) – Koroglu kimi (necə?) vuruşmaq, Vurğun (kim?) – Vurğun bağı (hara?) – Vurğun heykəli (nə?) – Vurğun heykəlinə qədər

(nə qədər?) qaçmaq, Ümiddən (kimdən?) – Ümiddən sonra (nə vaxt?) gəlmək kimi birləşmələrdəki xüsusi adların yazılış haqqında da bu vaxta qədər həm “Orfoqrafiya qaydaları”nda, həm də dərsliklərdə bir məlumat yoxdur. Çünki bu adlar işləndikləri leksik şəkilçilər və qoşmaların təsiri ilə suallarını dəyişib sifət və müxtəlif zərflik vəzifəsində işlənsə də, öz xüsusi adlığın qoruyub saxlayır. Bu adların sifət, təyin və ya zərflik kimi işlənməsi isə onların addan sonrakı mənalıları ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində soyadları və ata adları da hansı sualına cavab verir təyin kimi işləni bilər. Bu, ən çox adda və familiya olan şəxslərin fərqləndirilməsi zamanı baş verir. Məsələn, dialoq zamanı I şəxs. Əfən imtəbandan ala qiyमत aldı” deyəndə II şəxs soruşur: “Hansı Elçin?”. I şəxs cavab verir: “Məmmədov Elçin” və ya “Afıq oğlu Elçin”. Hansı sualına cavab verən ata və soyadı kiçik hərfə yazmaq olmaz. Çünki bu, onların addan sonrakı – sintaktik vəzifəsi ilə əlaqədardır.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq göstərə bilirik ki, bu vaxta qədər kiçik hərfliyə yazılan **mollanəsrəddinçilər, füyuzatçılar, millətçilər** kimi sözlərdə “**Molla Nəsrəddin**”çilər, “**Füyuzat**”çılar, “**Millət**”çilər” kimi böyük hərfə yazılması daha çox məqsədə müvafiqdir.

“Orfoqrafiya qaydaları”nın 28-ci məddəsində oxuyuruq: “Bədi əsərlərdə heyvanlara verilən xüsusi adları və alleqorik əsərlərdə surət kimi işlədilan heyvan və cansız əşyaların adlarının birinci hərfi böyük yazılır: Bozdar, Qırat, Məstan, “Tülkü və Qarğa” və s.” (səh. 17).

Məgər real həyatda heyvanların xüsusi adlarından istifadə olunmur? Odur ki, bura real həyatda işlənen Polang, Toplan, Babir (it), Xına, Nazlı, Ala (inək), Məstan, Xor-xor, Qara (pişik), Ağat, Qar-

tal, Yörğə (at), sirdə “işləyən” bütün heyvan və quşların adları da bura əlavə olunsaydı, bu bənd reallığı daha düzgün əks etdirərdi.

“Orfoqrafiya qaydaları”nda öz əksini tapmayan onomastika sahələri bunlardır:

1. **Planetonimlər** (səma cisimlərinin adları): Ay, Günəş, Dan ulduzu, Yeddiqardaş və s.; Ay sothindəki orazi adları: Pifaqor, Nəsrəddin, Uluqbəy və s.

2. **Xrematonimlər** (maddi mədəniyyət əşyalarının adları): Misri qılınc, Aynalı, Kaləşnikov avtomatı (silah adları), “Şah”, “Top” (almaz adları), muzeylərdə saxlanılan eksponatlar: S. Vurğunun qələmi, H.Aslanovun kitəli – hərbi pəncəyi, İbrahim xanın köynəyi, S.Rəhimovun əlyazması, Gültəkin abidəsi (daş kitabə) və s.

3. **Fitonimlər** (müxtəlif gül, meyvə, tərəvəz, dənli bitkilər və s. adları): “Azərbaycan”, “Sartel”, Cırhacı (alma), Göycə soltanı, Gilası alça, Albuxara (alça və gavalı), Sabirabad qarğızı, Güneyyavz, Cərcə qovunu (qarız və yemiş), Abasbəyli, Ağagörməz, Zəhrə (armud), Arzu, Şərq, Cəfəri, Qaraqılıç (buğda və arpa), Ənbərbu, Sadri, Şabran (düyü), Göycəy narı, Şahnar (nar), Ağsarı, Sangilo, Təbrizi (üzüm), Yapon xurması, Lonkənar çayı, Gədəbəy kartofu, Hövsən soğanı və s.

Azərbaycanda 200-ə qədər təkca üzüm sortu vardır. Hazırda müxtəlif mətbuat şəbəkələrində onlar dörd cür yazılır. Aydın Paşayev “Üzüm adları” adlı məqaləsində (“Kənd həyatı” jurnalı, 1990, N 9, səh. 37) təkca üzüm adlarının, “Adları düzgün yazmaq” adlı məqaləsində (məqaləyə həsrətli akademik Ağamusa Axundov müsbət rəy də yazmışdır) isə müxtəlif şəkildə yazılan meyvə adlarının orfoqrafiyasından bəhs etmişdir (“Kənd həyatı” jurnalı, 1991, N 5, səh. 43–44).

4. **Marka** adları (har hansı müəssisənin və ya ustamın satış üçün

